

Kalkınma İktisadı Üzerine Bazı Düşünceler

Murat Ali DULUPÇU*

In last years, with turn to quality produce, investigate that necessary of quality produce and producing quality product cost is going up in total cost. Certainly all this costs' supplement are growing up in total cost day by day, and they reach rather total at least. But, the our accounting system being in force, is not including quality costs. Quality costs' dimensions which are reach in total cost, show us, that there must be special studies on quality costs. In this case, we study on quality cost and we try to bringing some offer about accounting of quality costs in our accounting system.

Key Words: Quality, Total Quality, Quality Costs, Accounting Of Quality Costs

Giriş

Yeni yüzyılda iktisadın bilimsel profili içinde hem kavram hem de disiplin kimliği ile kalkınma iktisadının gündem oluşturamayacağı sinyalleri, 20. yüzyılın son çeyreğinde verilmeye başlanmıştır. Her ne kadar disiplin ilgi odağından çıksa da disipline konu olan yerkürenin üçte ikisinden fazlasını kaplayan gelişmekte olan ülkelerin, 2000 yılında dünya nüfusunun beşte dördünü kaplayacağı tahmin edilmektedir (Ingham, 1995:1). Bu tablo kalkınma iktisadının geri kalmışlık sorununu merkeze oturtup, onunla mücadele etmeyi öngörmüş olmasına rağmen, bunu başaramamış olduğunu göstermektedir (Hirschman, 1981:23; Sen, 1983 :745).

Elbette ki bu disiplinin görevi az gelişmişliği çözmek değil, çözümlenektir. Kaldı ki bu göreve ilişkin zengin bir literatür de üretebilmiş, ortodoks ve heterodoks teorilerin bir arada bulunduğu panaromasını ortodoksinin baskın olma çabasına rağmen koruyabilmiştir. Her sosyal bilimsel faaliyet gibi ideolojik, tarihsel ve mekansal tarafsızlığını koruyamasa da, kalkınma iktisadı kalkınma sorunu hala artarak devam ettiği bir dönemde gerilemesi beraberinde açıkça bir paradoksu taşımaktadır.

Bu makale söz konu paradoksa ışık tutacak bazı tartışma alanlarını geliştirmeyi amaçlamaktadır. Bunun için dört temel sorun irdelenecektir: Disiplinin sona eriş nedenleri, yeniden tanımlanması, tarihteki kalkınma pratiği ve ilgili teorilerin eleştirisi. Bu yapılmadığı takdirde, kalkınma iktisadının iktisadi büyümeye indirgeyen tutum kalkınma sorunsalını daha da derinleştirecektir.

* Yrd. Doç. Dr., Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Öğretim Üyesi.

Çalışmanın temel varsayımı ortodoks ve heterodoks teorilerin her ikisinin de modernizmin bir parçası olduğu, dolayısıyla kalkınma iktisadına konu teşkil eden üçüncü dünyanın modernist kavram, süreç ve olgularla uyum sağlamadığıdır. Bir başka açıdan doğuyu batı, batıyı batı ile açıklama ret edilmekte, kalkınma iktisadını gündemde tutmak için post modernist bir arayış yerine sorunu teoride ve pratikte çözmek için farklı dünya görüşlerinden yararlanılabileceği savunulmaktadır. Modern bilimin bir parçası olan iktisat, dolayısıyla kalkınma iktisadı teorik tutarlılık kaygısına kapılıp ufku daraltmamalı, çok disiplinli özelliğini daha zenginleştirerek teorik çatı işlevini yerine getirmelidir.

1. Kalkınma İktisadı Neden Sona Erdi?

Öncelikle kalkınma iktisadının bugünkü konumunun netleştirilmesi, içine düştüğü bunalımın dinamiklerinin belirlenmesi kaçınılmazdır. Bu aynı zamanda modernist düşüncenin neyi ayakta tutup neyi gündemden düşürdüğünü, kısacası toplum ve düşüncenin gelişiminin kapsam ve sınırlarını nasıl çizdiğinin haritalandırılması açısından da önemlidir.

Kalkınma iktisadının neden sona erdiğine ilişkin tartışma aslında çok da yeni değildir. Bu soruyu bu disiplinin kurucularından Hirschman 1980'lerin başında sorup, yanıtını da (Hirschman, 1981:1-26) kendisi vermiştir. Hirschman yanıtının özünde ekonomik büyüme merkezli yaklaşımlar ve bunun doğal uzantısı olan modernleşme sürecinin kalkınmaya karşı indirgemeci-kategorize edici tutumu ve perspektifi⁽¹⁾ yatmaktadır. Ancak yeni bir yüzyıla girerken, ortaya çıkan gelişmeler doğrultusunda bu yanıtın yeniden yorumlanması ve içeriğinin zenginleştirilmesi gerekmektedir. Aksi takdirde dünya üzerinde yeknesaklaşan küresel liberal ekonomik öğretisi alternatifsiz evrimleşerek neredeyse sorgulanamaz bir görünüm alacaktır. Her ne kadar liberalizme ekonomik dayanak teşkil eden küreselleşme lokal özellikleri muhafaza ederek dünyaya entegre olma söylemini içerse de, modernizm yayılcı süreci modern olmayanları etkileyerek bir türlü tamamlanamayan modernleşme çabasına sokmaktadır. Ve bununda ötesinde bu ve benzeri iddialar modern bilimin uzantısı olan konvansiyonel iktisat tarafından bilimsel ampirik-pozitivist standartlara uymamakla eleştirilerek baskı altına alınmakta veya gündem dışına itilmektedir.

Kalkınma iktisadı kesinlikle iktisatta daha önce bulunmayan yeni bir ilgi alanı değildir. Hatta tam aksine formal iktisadın embriyonik safhasında tohumları atılmıştır. Smith'in İngiltere'nin nasıl zengin olacağını araştırdığı eserinden başlayarak, Malthus'un İrlanda'dan artan göçleri ve Ricardo'nun ada ülkesinde yaşamanın doğurduğu kısıtlı toprak arzını sorunsallaştırdığı süreçte İngiltere'nin

(1) Bu perspektif Descartes ve Newton'un dünya görüşünün, hatta daha radikal bir ifade ile evren tasarımının modernizmdeki somut görünümüdür, sadece modern bilimi değil, modern insan ve toplumları da tasarlayarak bugünkü hakim üst paradigmayı oluşturur.

lokal özellikleri yansıtarak gelişen iktisat ve dolayısıyla kalkınma iktisadı, bilimselliğini güçlendirdiği bu dönemde Sanayi Devriminin dönüşümlerin ilk etkilerini hissederek, bugünkü gelişmekte olan ülkelere benzer sorunları teorilerine yansıtılmışlardır. Nüfus, verimlilik, düalizm⁽²⁾, istihdam gibi kalkınma iktisadını doğrudan ilgilendiren alanlarda uğraşmalarına rağmen, kendiliğinden dengeye gelen ekonomi anlayışı ve özellikle Ricardo'nun gelir dağılımı modelinden türetilen büyüme teorisinden dolayı klasik iktisatçıların stagnasyonist eksende değerlendirilmelerine yol açmıştır.

Klasiklerin ranttaki artıştan kaynaklanan gelirin durağanlaşmasını benzer bir şekilde neo-klasik iktisatçılar '*convergence*' varsayımı altında yaşatmışlar, böylece ekonomilerin kaderleri daha başlangıçlarında belirlenip bir anlamda gelişmişlik düzeyleri hiçe sayılmıştır. Bu teorik çıkarımlar aslında iktisatla eş-anlı doğan kalkınma iktisadının en azından kalkınma konusunu doğası gereği karamsarlaştırmakta, formal iktisadın büyümeyen ekonomi arayışı (Fisher, 1992:77) daha başlangıcında kalkınma iktisadının sonunu hazırlamaktadır. Halbuki paradoksal bir biçimde modernleşme sürecinin göbeğinde filizlenen klasik iktisatçıların dönüşen ve evrimleşen toplum ve ekonomiyi gelişmeye açık görmeleri beklenirdi.⁽³⁾ Bu tarihsel-teorik saptama Hirschman'nın tek(mono) iktisat anlayışını desteklemektedir. Dahası kalkınma iktisadının daha ontolojik düzeyde bir polemige düştüğünü göstermektedir.

Disiplinin formal olarak doğuşu ve hatta sosyolog-tarihçi-iktisatçı hatta psikologların bileşkesi görünümünü alması II. Dünya Savaşı ile mümkün olmuş, dünyanın yeniden yapılanma sürecinde ortaya çıkan (bağımsızlıklarını kazanan) üçüncü dünya ülkelerine karşı sanki bu ülkeler daha önceleri yokmuş gibi bir yaklaşım içerisine girilmiştir. Daha da ilginç olan üçüncü dünya biçimindeki adlandırmanın az gelişmişliğe atfen kullanılmasıdır. Halbuki söz konusu ülkelerin coğrafyasının yeni dünyandan çok önceleri var olan zengin medeniyet geçmişleri vardır (bu nedenle birinci dünya ifadesi daha uygun düşer), fakat kolaylıkla bu realite göz ardı edilmiş veya dikkate alınmamıştır.

Tüm bunların yanı sıra yakın zamanlarda şekillenen bazı yönelimler de kalkınma iktisadına olumsuz etkilerde bulunmuştur. Öncelikle sermayenin ulusal kimliğinin küreselleşme ile kaybolduğu, yani neo-kolonial dönemin sona erdiği tezleri sadece akademisyenleri değil, bizzat kalkınma sürecini kısmen ellerinde tutan bürokratları da etkilemiş, bir anlamda sömürü söylemleri önemi yitirmiştir. Madalyonun öteki yüzünde söz konusu tezleri destekleyen küresel kapitalistler doğmuştur. Küresel kapitalistin ise ulusal çıkarların değil, kendi çıkarını peşinde koşan dolayısıyla uluslararası ekonomik-politik yarışta yansız gibi görünen bir sınıfı temsil ettiği

(2) Hemen belirtelim ki klasik iktisatçılar düalizm kavramını kullanmamışlardır.

(3) Bu noktada Marx'ın klasiklerden bir yüzyıl sonra gelmesi modernleşmeyi ve onun bir parçası olan sanayi devrimini daha iyi kavramasına yol açmış, klasiklerin ötesinde tarım toplumunu değil sanayi ve makinalaşan toplumu inceleyebilmiştir.

kabullenilmeye başlanmıştır. Böylece neo-marksist okul, ampirik-teorik eleştiri bombardımanına ek olarak pratik boyutta da yoğun eleştirilere maruz kalmıştır.

İkinci olarak küreselleşme gelir dağılımına ilişkin bir reçete sunamasa da, üçüncü dünya kalkınma sorunu hafifletmiş gözükmektedir. Çünkü, geç gelmenin avantajı teorisi üçüncü dünyaya sağlık, eğitim, bebek ölümleri, ortalama hayat beklentisi, kişi başına gelir ve benzeri kalkınma kriterleri açısından bir dizi olumlu gelişmeye zemin hazırlamıştır. Dünün sanayi, bugünün bilgi toplumlarının Sanayi Devrimi sürecinde uzun yıllara yayılan kalkınma performansını, üçüncü dünya çok daha kısa bir sürede elde etmeyi başarmıştır. Savaş sonrası ortamda bir anda sayıları yükselen gelişmekte olan ülkeler zaman içinde belirli bir ekonomik gelişme sergileyerek, geri kalmışlık sorunlarından kısmen de olsa kurtulmuş olmaları, gelişmekte olan ülkelerin durumundaki belirgin iyileşme, batı iktisatçılarını başka ilgi alanlarına kaydırmıştır. Bu iyimser tablo aslında üçüncü dünyanın kalkınma yolunda sistematik çabasından değil, kalkınma kriterlerinin başlangıç değerlerinin düşük olmasından kaynaklanmaktadır. Bugün hala kuzey ile güney arasındaki farkın korunması ve de gelişmekte olan ülkelerin varlıklarını sürdürmesi bütün olumsuzluklarla birlikte bu konun ilgi alanı oluşturması gerektiğine temel bir dayanak teşkil etmektedir.⁽⁴⁾

Güçsüz ekonomik yapılanmanın siyasal istikrarsızlıkla birleşmesini aksiyoner kalkınma stratejilerinin türetilmesine engel olarak, reaksiyoner kısa vadeli politikaların uygulanmasıyla sonuçlanır. Bu yüzden gelişmekte olan ülkeler zaman perspektifi ve stratejik düşünden uzak ekonomi yönetimi ile kalkınma çabalarını gerçekleştirme çalışırlar.

Uluslararası ticaretin Sanayi Devrimi ile birlikte gelişmesi ekonomik anlamda küreselleşmenin ilk hareketleri olarak kabul edildiğinde, kalkınma sorunsalına bir de dış çevre faktörü eklenmiştir. 20. yüzyılın başından beri dünya ekonominin birbirine giderek bağımlı hale gelmesi, çeşitli ekonomilerin bölgesel entegrasyonu, daha önceleri bağımsız olan ülkelere ait ekonomi yönetimini günümüzde dış çevredeki değişimlere bağlı kılmıştır. Bu gelişimin boyutları o kadar büyümüşür ki özellikle gelişmekte olan ülkeler dış yardım ve ticarete otonomilerini yitirmişlerdir. Dolayısıyla iktisadi kalkınma konusunda yapılacak çalışmaları dış çevredeki gelişimlerden bağımsız değerlendirmek teori ve strateji üretiminde yanılığa düşülmesine neden olacaktır. Bu bağlamda küreselleşme bir olgu olarak bağımsız devletlerin ekonomik ve politik hareketlerini sınırlar. Bu durum kalkınma iktisadının teorisine ve pratiğine yansır, tahdit altındaki disiplinin gelişimine set çeker. Veri olarak alınan küreselleşmeye göre ülkeler politikalarını üretmek veya

(4) Örneğin, kalkınma iktisadi ve uluslararası iktisat konularında bir eser veren Kindleberger'ın 1965'de ikinci baskısını yapan kitabında 1961 yılında ABD'nin kişi başına geliri 2308, Türkiye'nin 182 dolardır. (Kindleberger, 1965:12-13) 1998/1999 Dünya Bankası Raporunda ise bu rakamlar sırasıyla 28740 ve 3130 dolardır.(WB, 1999: 191) Aradaki 40 yıla yakın sürede Türkiye'nin aradaki farkı oransal olarak kapattığı söylenebilse de mutlak fark açılmıştır. Ayrıca başlangıç düzeyi düşük olduğu için Türkiye'nin gelir düzeyini daha rahat arttırabileceği, ABD'nin ise yüksek gelir düzeylerinde gelir artışında zorlandığını söylenebilir.

küreselleşmeye yön vererek kendi politikalarını dünya ölçeğinde arzulanır hala getirmek zorundadırlar. Alternatiflerin son derece kısıtlı olması, kalkınma çabalarını dar bir alana sıkıştırmaktadır. Dünya konjonktürünün doğurduğu fırsatları takip edebilen, tehlikelerine karşı korunabilen ülkeler kalkınma süreçlerinin tamamlayarak kalkınmamışlık sınıfından kurtulabilirler. 20. yüzyılın sonunda bu gelişime örnek teşkil eden Uzakdoğu'nun kaplanları iktisat teorisindeki son gelişmelerde, yeni büyüme teorilerinde⁽⁵⁾, ekonomik başarının yegane yolu olarak gösterilmektedir. Ancak özde kalkınmamışlıktan kurtulmak yerel durumun güçlü ve zayıf yönlerinin, küreselleşmenin doğurduğu fırsat ve tehlikelerle dengelenmesine bağlıdır. Nitekim Uzakdoğu 1950-1970 dönemindeki dünyanın konjonktürel ekonomik patlamasını (boom) yakalayamasaydı, ihracata dayalı büyümelerini gerçekleştirmezlerdi. Keynesyen dış ticaret dengesi öğretisi göstermiştir ki ihracatın artması, diğer ülkelerin gelirinin marjinal ithalat meyline bağlı olarak ithalatı artırmasıyla mümkündür. Uzakdoğu'nun yıldızı parlayan ekonomilerin mucizelerini nasıl gerçekleştirdiklerini açıklamakta, bu realite rafa kaldırılarak bilgi, ar-ge ve beşeri sermayenin bu mucizenin temeli olarak gösterilmektedir (Bleanly, 1996:461). Benzer bir küresel fırsat yakalaması İngiltere'nin 18. yüzyılda sömürgecilik ve tarım sektöründen sanayiye kaynak aktarımı ile Sanayi Devrimini başlatmasında gözükmektedir. Fakat bugün bu ülkelerin yakaladığı ve iç yapıları ile dengeledikleri küresel fırsatlar mevcut değildir. Günümüz küresel konjonktürde ise, gelişmekte olan ülkelerin kalkınmasında tarım ürünlerinde ticaret hadlerinin bozulmasında dolayı tarımdan sanayiye kaynak aktarımını ile mümkün olmaz iken, Uzakdoğu'nun yakaladığı konjonktürel patlama fırsatı kaçırılmıştır.

Kalkınma iktisadi gözden düşüren tüm bu gelişmelerin yanı sıra iktisat kendine yeni araştırma alanları türeterek neo'ların yerini new'ların aldığı bir bilimsel çerçevede üzerinde çalışmaya başlamıştır. Bu süreçte kalkınma kavramsal olarak geri plana itilerek rekabet, teknoloji eksenli ekonomik büyüme akademisyenler arasında popülerleşmiştir. Ayrıca hakim iktisadi akımın gündem kalmasını sağlayan evrensellik ve tutarlılık gibi bilimsel kriterlerden ziyade bu bilimin üretiminin sanayileşmiş ülkelerin bilim adamları tarafından yapılmaya 200 yıl boyunca devam edilmesi ve bilimin sınırlarını belirleyici gücün yine Batılı iktisatçıların elinde bulunmasıdır. Hal böyle olunca batılı, gelişmiş, sanayileşmiş ekonomilerde nispi olarak açıklayıcı güce sahip bu bilim, az-gelişmiş, kalkınmamış ülkelerde farklı bir yapı ile karşılaşınca bu ülkelerde layık olduğu saygıyı ve önemi bir türlü elde edememiştir.

(5) Yeni büyüme teorilerinin önde gelen çalışmaları için bkz. Paul M. ROMER, "Increasing Returns and Long-Run Growth", *Journal of Political Economy*, vol:94, no:5, 1986, s.1002-1037 ve P. ROMER, "Endogenous Technological Change", *Journal of Political Economy*, vol:98, no:5, 1990, s.71-101, Robert E. LUCAS, "On the Mechanics of Economic Development", *Journal of Monetary Economics*, vol:22, 1988, s.3-42.

Kalkınma teorisi, neo-klasik anlayışa bağlı kalarak ülke içinde kaynakların nasıl dağılacakını marjinalite ilkesiyle açıklamış, sermaye birikiminin de bu ilkenin belirleyeceği kaynak dağılımına göre oluşacağını savunmuştur. Örneğin toprak açısından zengin olan bir ülke tarım sektöründe yoğunlaşarak, bu sektör bazlı bir sermaye birikimi sağladıktan sonra sanayileşmeye geçebilecektir. Ancak sanayileşmenin kendini yeniler hale gelmesi ve yüksek teknolojilerin kesintiniz üretimi gelişmişlerin performansını sürekliliğe kavuşturmuş, neo-klasik paradigmanın doğrusal ve gelişmiş ülkeleri geriden takip eden kalkınma anlayışı realitenin çok gerisinde kalmıştır. Fakirliğin kısır döngüsünün gelişmişlerde ait versiyonu zenginliğin kısır döngüsü adını almıştır(WB, 1993:105).

Kalkınma iktisadının başlangıcı ister iktisatla eş tutulsun isterse formal doğuş dönemi dikkate alınsın Batıdaki misyonunun sona ermesi disiplinin sona ermesi ile sonuçlanmıştır. Bu yanlış ve zamansız sona eriş iktisattaki gündemi belirleyen batı iktisatçılarına aittir. Dolayısıyla gelişmekte olan ülkelerde de disiplinin sona erdiği anlamına gelmemelidir. İkinci Dünya Savaşı sonrası ortamda belki de sömürgecilik döneminden kalma bir tavırla üçüncü dünyaya kalkınma reçeteleri sunma ya da tam aksi yönde sömürgeciliğin vicdan azabını gidermek için yardım etme güdüsü ile teorik gelişimi sürdüren kalkınma iktisadı, 1970'lerdeki kriz sonrasında philips eğrisi analizi, iş çevrimi teorileri, rasyonel bekleyişler ve onun uzantısı olan yeni klasik makro iktisada yenik düşmüştür. Küreselleşme ve dünya ekonomisindeki gelişmeler yeni ilgi sahaları doğurabilir, ancak bu kalkınma iktisadının sona erdirilmesi için yeterli gerekçe değildir. Daha da ilginç olanı gelişmekte olan ülkelerinde Batının söylemlerinden etkilenerek kalkınma iktisadını terk etmesidir. Gelişmekte olanların gündemini artık özelleştirme, yabancı sermaye ve benzeri konular oluşturmakta ve bu konulara çatı oluşturabilecek kalkınma iktisadı göz ardı edilmektedir.

2. Kalkınma İktisadını Yeniden Tanımlamak

Disiplinin matlaşan yıldızının tekrar parlamasına yönelik ilk çaba tekrardan bir tanımlamanın yapılması, içeriğinin ve sınırlarının belirlenmesidir. Ortodoks geleneğin büyüme merkezli tanımlamalarına karşı neo-marksist kanadın dünya sistemi perspektifi, ideolojik düşüncenin nasıl iktisada ve kalkınma iktisadına nüfuz ettiğini açıkça göstermektedir. Böyle bir ortamda az gelişmişlerin ekonomi politik manipülasyonu⁽⁶⁾ bir kenara bırakıp ideolojik dürtülerin ötesinde realistlik bir tavırla kuşatıcı bir disiplin tanımlamasını aramaları gereklidir. Çünkü yukarıda değinildiği gibi küreselleşme bir ülkenin tek başına karşı koyabileceği kadar sıradan bir olgu değildir, ancak küreselleşen ve daha fazla ekonomik anlamda liberal eğilimli dünyanın kalkınma sorunsalını da çözdüğü söylenemez. Bu çift, birbirine zıt yapının varlığı kalkınma iktisadına yeni bir soluk getirebilir niteliktedir.

(5) Soğuk savaş en azından dış yardım veya askeri yardım ekseninde bu ifadeyi haklı çıkarır.

Genel olarak kalkınma, ülkelerin ulaşmak için çaba sarf ettiği bir amaç ve aynı zamanda bir süreçtir. Kalkınma hem bir amaç hem de bir süreç olarak algılanmadığı takdirde anlaşılabilir bir fenomene dönüşmektedir. Çağdaş kalkınma iktisatçılarından Henry Bruton bu meselenin önemini şöyle belirtmektedir: "...temel soru olan kalkınmanın ne anlama geldiği önemlidir. Kalkınmanın sadece bir amaç olarak algılanması, kabul edilmesi ve politika olarak görülmesi milletlerin etkili politikalar tasarlamada karşılaştığı zorlukların önemli bir nedenidir." (Bruton, 1990:869). Gerçekte kalkınmanın ne anlama geldiği sorusuna yanıt vermek güçtür. Kalkınma, 19. yüzyılda sanayileşen ülkelerin taklit edilmesi, iktisadi kalkınma için İngiltere, Almanya, Fransa, ABD ve Japonya'nın deneyimlerinin izlenmesi olarak algılandığı takdirde indirgemeci bir yaklaşımla artan tasarrufun ve sermaye birikiminin yani ekonomik büyümenin önemi ön plana çıkmaktadır. Halbuki kalkınma iktisadi formal olarak çok farklı bir mekan ve zamanda ortaya çıkmıştır. Bu nedenle 19. yüzyıl sanayileşmesine indirgenemez. Çünkü teorinin dayandığı toplumların niteliğinde kapatılamaz farklar vardır.

Kalkınma iktisadını yeniden tanımlanmasına olan gereksinim disiplini tekrar canlandırmanın ötesinde bir misyona sahiptir. Öncelikle bu disiplin ortodokslarla heterodoksların beraber seslerini duyurabildikleri tek platformdur. Bu olağan dışı durum bilimsel perspektifin genişliğinin kaybedilmemesi için anahtar rol üstlenmektedir. Dahası sosyal bilimlerdeki kartezyen ayrımı ihlal ederek çok disiplinli çalışma ortamı yaratan ender bütünlük bilimsel araştırma alanlarından biridir.

Ortodoksi kalkınma iktisadını üçüncü dünyanın modernleşme çabasının ekonomik boyutunun incelenmesi biçiminde algılar. Heterodoksi kendi içinde tam bir uzlaşmaya sahip olmamakla birlikte kavramı ya çok disiplinli ya da modernleşmenin kaçınılmaz bir sonucu yani gelişmişliğin bir parçası olarak tanımlar. Asıl ilginç olan her iki yaklaşımın aynı konuyu farklı yorumlamasıdır.

Kuşkusuz neo-klasizm, marksizm, neo-marksizm ve kurumsalcılık disiplinden farklı şeyler çıkarsalar da Dünya Bankası kalkınma iktisadi kavramından yeniden yapılanma ve yapısal uyumu, yani devletin ekonomideki rolü azaltarak, piyasanın rolünü artırmayı anlar (Hellenier, 1990:107-120). Bu da büyümenin kalkınma yerine kullanılması anlamına gelmektedir. Klasik iktisatçılar bu disiplinin teorik mekanizmasını görünmez elde, neo-klasikler piyasada, yapısalıcılar ve bağımlılık görüşünü savunanlar kapitalizmin dinamiklerinde bulmaktadırlar.

Kalkınma iktisadi üç boyutta tanımlanmalıdır. Birinci boyut, sanayileşmiş ülkelerin 17. ve 18. yüzyılda geçirdikleri kalkınma transformasyonunun iktisadi sürecidir. Bu süreçte Batı, geçmiş ile ekonomik anlamda bağlarını kopartarak yeni bir ekonomik yapıya kavuşmuştur. Bu sürecin itici gücü ekonomik olarak Sanayi Devrimidir. Kalkınmanın diğer boyutlarının itici güçleri farklıdır. Ekonomik alanda tarımın yerini sanayi almış, teknolojik gelişme yeni ürünlerin sürekliliğini, eskilerin

ise revizyonunu yaparak dış ticaretin dünya çapında artmasını sağlamıştır. Gelişmiş ülkeler bu süreci sanayileşme, ihracat, teknolojik üstünlük, sömürgecilik, bilimsel gelişimin desteklenmesi, ekonomik ve siyasal hegemonya, dünya ekonomisine yön verme, anahtar kaynaklara ulaşma, beyin gücünü yetiştirme, bireysellik ve bunun doğurduğu bireysel sorumluluk anlayışı ile başarmışlardır.

İkinci boyut, günümüz gelişmekte olan ülkelerin, gelişmiş ülkelerin ekonomik performansına, standardına ve prestijine ulaşma çabasıdır. Bu boyut da ekonominin transformasyonunu gerektirmekte ve sosyal-siyasal gelişimle birlikte ortaya çıkmaktadır. Bu ifadeden de anlaşılacağı gibi ikinci boyut sadece ve sadece gelişmekte olan ülkelere has bir süreçtir. Bu süreçte gelişmiş ülkeler iktisadi transformasyonlarını tamamladıkları için sadece ekonomik büyüme ile ilgilenmektedirler. Dolayısıyla ekonomik büyüme yapısal değişimi içermeyen soyut nitelikli bir iktisat dalı biçimini almaktadır.

Kalkınma iktisadı birinci boyutun sürecini tamamlanmış olduğundan, tarihsel analiz dışında, ilgi odağı gelişmekte olan ülkeler olmalıdır. Bununla birlikte birinci boyutun tarihsel analizi 17. yüzyıldaki dönüşümün dinamiklerinin anlaşılmasına yardımcı olacaktır. Gelişmekte olan ülkeler, kalkınma boyutunun ikinci aşamasında bulunan tüm ülkeleri kapsadığı için, aslında gelişmişler dışındaki ülkeleri tanımlamakta kullanılmaktadır.

Gelişmiş ülkelerin oluşumunun gelişmekte olan ülkelerin tarihsel sürecine bağlayarak, bu iki kategorinin sorunlarının tek çerçevede ele alınması (Ramazanoğlu, 1975: 135-136) eğilimi bu bağlamda doğru bir yaklaşım olmayacaktır. Dolayısıyla üçüncü boyut ilk iki boyut arasındaki karşılıklı etkileşimin doğurduğu birbirine bağımlı kalkınma sürecine ilişkindir.

Kalkınma iktisadı bu üç boyutu da içermelidir. Bir başka ifade ile hem teorik hem de ideolojik farklılaşmanın doğurduğu zenginlik muhafaza edilmelidir. Bu nedenle disiplinin yeni tanımı kalkınma sürecinin çok boyutlu ve holistik incelenmesinden başka bir şey değildir. Geleneksel ders kitaplardaki ekonomik büyümeye indirgeyen veya sadece neo-marksist kutupta değerlendirilen bir kalkınma iktisadı, ideolojik çıkmazları aşamaz ve bu konuyu zaten sorunsallaştıran gelişmekte olan ülkeleri daha da zora sokar. Ancak uzmanlaşma, okullaşma ve ideolojik kutuplaşma eğiliminin son derece fazla olduğu iktisat akademik dünyasında böyle zengin bir panoramaya inşa etmek hiçte kolay değildir.

Kalkınma iktisadının içeriğinde şu veya bu şekilde sanayileşme, modernleşme ve politik değişim yer almalıdır. Kalkınmanın sanayileşmeyi doğurması kaçınılmazdır. Zaten iktisadi kalkınma sürecinin temel özelliklerinden bir tanesi sanayileşmedir. İktisadi kalkınma ile birlikte işgücü artan oranda tarım sektörünü terk ederek imalat oradan da hizmet sektörüne geçer. Sanayileşmeden kaynaklanan sektörler arasındaki bu hareket yapısal değişimi doğurur.

Değişen dünya düzeni içerisinde hiçbir ülkeye, ihracat için temel malların üretiminde uzmanlaşması yeterli olmayacaktır. Piyasaların sınırlı olması ve yavaş büyümesi kalkınma için sanayileşmeyi gerekli kılmaktadır. Fakat gelişmekte olan ülkelerin sanayileşmesi yukarıdaki tanım gereği gelişmiş ülkelerin sanayileşme deneyimlerine göre farklıdır. Bugün gelişen dünyada sanayileşmek, karmaşık sermaye yoğun tekniklere dayanmaktadır. Bu nedenle 19. yüzyıldaki sanayileşme sürecinde olduğu gibi tarım sektöründen sanayi sektörüne emek transferi yeterli değildir. Az gelişmişlerin kendi yapılarına uygun olmayan gelişmişlerin teknolojilerini transfer etmeleri yapısal değişim ile birlikte yeni yapısal problemleri doğurmaktadır(Streeten, 1985:14-16).

Modernleşme gelişmekte olan ülkelerde beraberinde bir çok çözüm ve sorunu getiren kökeni bilimsel devrime uzanan kapsamlı bir sosyal bilim konsepti, kalkınma iktisadının bel kemiğidir. Ekonomik açıdan sanayileşmeyi, şehirleşmeyi ve tarımın teknolojik transformasyonunu ifade eder. Sosyal anlamda ise geleneksel bağların zayıflamasını ve bireysel ilerlemenin başarı için temel oluşturmasını vurgular ve din, kültür ve davranışlardaki farklılığa tolerans gösterme sorumluluğunu doğurur(Goulet, 1992:467-475). Kültürel olarak modernizasyon bilimsel bilginin büyümesinden kaynaklanan, toplumun artan oranda sekülerleşmesini gösterir. Bütün bu görüşler birleştirildiğinde modernleşme Batı Avrupa ve Kuzey Amerika'da 18. ve 19. yüzyılda gelişen ekonomik ve politik sistemlere yönelik bir değişim sürecidir. Bu noktadan hareketle batılılaşma modernleşmenin sinonimi olarak kullanılmaktadır. Belki de bunun bir sonucu olarak gelişmekte olan ülkelerde geleneksel ve değerlere bağlı kalkınma modelleri milliyetçiliğinin ve gururun kaynağı yerine, geriliği ve kalkınmamışlığın sembolü olarak algılanmaktadır. Geleneksel sistemler ise modernizasyonun mevcut nimetlerine bağlanmakta, ancak onların hakimiyeti kabullenememekteler(Wilber-Jameson, 1992:59).

Kalkınma iktisadının diğer sac ayağı olan politik değişimin uluslararası boyutunu oluşturan kendine güven ve bağımlılık 1945 sonrası dünya ticaret ve ödeme sistemini oluşturan politik ve iktisadi düzenlemeler bağlamında değerlendirilmelidir. Gelişmiş ülkeleri gözetken bu düzenlemelerde, zengin ülkelerin büyümesi ve daha fakir ülkelerin marjinalleşmesi sağlanmaktadır. İktisadi analiz uluslararası ticarete, rekabetçi ve uzmanlaşmaya dayalı çerçevede bütün tarafların kazançlı çıkacağını öngörse de, adil olarak herkesin kazanmasını sağlayan bir mekanizma yoktur, kazançların eşitliğine ilişkin bir garantiyi hiç bir söylem vermemektedir.

Politik değişimin ulusal boyutuna bakıldığında iktisatçının dikkate alması gereken gelişmekte olanlara ilişkin bir demokratikleşme süreci ile karşılaşılmaktadır. Daha fazla politik özgürlük artan rekabet sayesinde maddi refahı artırmakta bir araç olarak kullanılmaktadır. Decola'nın belirttiği gibi açık

toplumlarda, kapalı ve bastırılmış olanlara göre şayet bireysel haklara değer verilip, kanunun kuralları korunuyorsa daha iyi iktisadi kalkınma fırsatları sağlandığına ilişkin artan delil bulunmaktadır(Decalo, 1992:23). Demokrasi iktisadi kalkınmanın gelişmesi için uygun atmosfer yaratmaktadır.(7)

İktisadi kalkınmanın politik değişimi doğurmasının beklenmesi doğaldır. Çünkü iktisadi olanak ve fırsatların yayılması kişilerin hayattan beklentilerini değiştirirken, kültür ve eğitim seviyesinin yükselmesi iç ve dış gelişmeleri takip edebilme olanağı doğurmaktadır. Teknolojinin haberleşme ve iletişimi yaygınlaştırıp ucuzlatması Batının durumunu az gelişmişlere gösterip batılılaşmanın arzulanır bir hedef olmasını sağlamaktadır. Demokrasi kendi içinde ayrı bir bütün olmasına rağmen batılılaşmaya entegre edilmektedir.(8)

Sanayileşme, modernleşme ve politik değişimin kalkınma iktisadi için arz ettiği önem bu üçlü doğrusallaştırılarak Rostow veya Marx'ın modernist açmazlarına dönüştürülmemelidir. Her toplumu doğrusal çizgi üzerine oturtan modernist düşünce kendi yaptığı kategorizasyon dışında bir yapı ile karşılaşınca bu yapı algılamak için kendi kategorilerinden birine hızla dahil etme eğilimine girmektedir. Burada yapılan kalkınma iktisadi tanımı çok boyutluluğu ile bu handikap ile başa çıkabilecek niteliktedir.

3. Kalkınma İktisadının Tarihsel Pratiği

Sorunların ortaya çıkması teorik çalışmaları güdüler, bazen de pratikten bağımsız geliştirilen teoriler sosyo-ekonomik yapıyı şekillendirmede kullanılır. Kalkınma iktisadında bu iki türe uyan bilimsel araştırmalara rastlanır. Bazen spesifik bir kategorideki ülke grubuna kalkınma formülü oluşturulurken, bazen de özgün bir model pazarlanır. Ne olursa olsun disiplinin kendine konu edindiği sorunları 18. yüzyıla dayanmasına rağmen, teorik inşa 20. yüzyıla sarkmıştır. Bunda, iktisadın Batılı iktisatçıların hegemonyasında olması ve buna bağlı olarak Batı ekonomilerinin incelenmesinin iktisadın ana teması oluşturması gerekçe gösterilebilir. Ya da kolonial dönemde yayılcı sürecin boyutlarının coğrafik genişliği ve bu sürecin 18. yüzyıldan 20. yüzyıla kadar uzanması kalkınma iktisadının ortaya çıkmasını baskı altına alır. Bir başka açıdan dünya tarihinde her zaman gelişmişler ve az gelişmişler bulunmakla birlikte, kolonial dönemde bu ekonomileri inceleme konusu yapmak hem bu ülkelere kolonializm mantığı ters

(7) Ortodoksiyi temsil eden Dünya Bankasının Afrika'ya ilişkin bir raporuna göre demokrasiyi destekleyen Kenya'da da olumlu iktisadi gelişmeler ortaya çıkmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz: World Bank, *Sub-Sahara Africa: from Crisis to Sustainable Growth*, 1989. Ayrıca Adelman ve Morris çalışmalarında büyüme ve demokratikleşme arasında sistematik bir ilişki sağlayamamışlarsa da büyümenin etkilerinin yayılması için toprak sahibi elitlerin güçlü olmaması gerektiği sonucunu çıkarmışlardır; Cynthia MORRIS-İrna ADELMAN, "Nineteenth Century Development Experience and Lessons For Today", *World Development*, vol:17, no:9, 1989, s.1417-1432.

(8) Öte yandan demokrasinin gelişmişlik düzeyi ile ilişkili olması bu kavramın batı formasyonu olup olmadığı tartışmasını beraberinde getirmektedir.

düşecek biçimde ayrı bir ülkeymiş gibi yaklaşılmasına yol açacak hem de bu ülkelerin az gelişmişliklerindeki merkezin rolünün belirginleştirilmesine neden olabilecekti.

Gerçekten de Birinci ve İkinci Dünya Savaşları arasında Batı iktisatçıları, kalkınmamış dünyayı dışlayarak uzun dönemli ekonomik büyüme problemleri üzerinde çalışmışlardır.⁽⁹⁾ Bu ana akımın dışlamasına rağmen, iktisadi kalkınma konusunda iki savaş arasında uzmanlaşmış bir literatür gelişmiştir. Bu literatürde ilk grup gelişmiş ülkelerin çıkarları doğrultusunda gelişmekte olanları incelemiştir. İkinci grupta Batılı uzmanlar bağımlı ve yarı bağımlı toprakların üzerinde çalışmıştır. Üçüncü grupta gelişmekte olan ülkelerin iktisatçılarının kendi ülkeleri üzerinde yaptıkları incelemeler, son grupta ise istatistiksel çalışmalar yer almaktadır.⁽¹⁰⁾

Kalkınma iktisadının yukarıdaki örneklerinin de gösterdiği gibi yaşadığı pratik teori uyumsuzluğu, disiplinin ancak 1945'lerden sonra uygun atmosferi yakalayabilmesi ve yaşanan ortodoksi-heterodoksi tansiyonunu teorilerin genelde dışlaması kalkınmanın tarihsel sürecinin analizi zorunlu kılar. Kaldı ki formal bir kalkınma ders kitabında 1945 sonrası teorik gelişime yer verilirken bu noktaya nasıl gelindiği dışlanır. Dolayısıyla kalkınma sorununun netleştirilmesi tarihteki pratiğe bakmak şarttır. Bu aynı zamanda kalkınma iktisadi içerisindeki mevcut teorilere karşı bir sonraki bölümde ele alınan eleştirel bakış açısını geliştirir.

Lloyd Reynolds'un modern büyüme süreci adını verdiği, 1750'lilerde İngiltere'nin öncülüğünü ettiği ve sonradan diğer birçok Avrupa ülkesi ile ABD ve Japonya'nın katıldığı modern ekonomik büyüme deneyimi günümüz iktisatçılarına bir bakış açısı sağlamak ve gelişmekte olan ülkeler bu genişlemenin daha doğrusu zenginliğin içerisine dahil olmak istemektedirler.⁽¹¹⁾ Gelişmekte olan ülkeler için modern büyümeye ilişkin ilk izler 1870-1914 tarihleri arasında ortaya çıkmaktadır. Bu dönemde İngiltere, Kuzey Amerika, Avustralya ve Japonya gelişmiş ülkeler grubunu oluşturmaktadır. Yine aynı tarihler arasında bazı gelişmekte olan ülkeler (Tayland, Burma, Endonezya, Afrika'da Altın Sahili ülkeleri gibi) hammadde, gıda ürünleri ve tropik ürünlerin ihracatına bağlı olarak kişi başına hasıllarında

(9) Bu çalışmalara ilişkin olarak bkz. Jagdish BHAGWATI- Richard S. ECKAUS, *Development and Planning*, George Allen & Unwin Ltd, London, 1972, s.16; İki savaş arasındaki bu görüşü destekleyen bulgulara şunlar örnek verilebilir: A. MARSHALL, *Industry and Trade*, Macmillan, 1919, s.161; A.C. Pigou, *The Economics of Welfare*, 2nd edn, Macmillan, 1924, s.657; Irving FISHER, *Elementary Principles of Economics*, Macmillan, 1915, s.476.

(10) Birinci gruba örnek olarak bkz: Kate C. MITCHELL, *Industrialization of the Western Pasific, Institute of Pasific Relations*, 1942 ve I. BOWMAN(ed.), *Limits of Land Settlement*, Council on Foreign Relations, 1937; ikinci gruba örnek olarak bkz: J.H. BOEKE, *The Structure of Netherlands, Indian Economy*, Institute of Pasific Relations, 1942 ve F.N. TRAEGER, *Furnivall of Burma*, Yale University Press, 1963; üçüncü gruba örnek olarak bkz: H.D. FONG, *Towards Economic Control in China*, China Institute of Pasific Relations, 1936 ve K.N. SEN, *Economic Reconstruction of India: A Study in Economic Planning*, University of Calcutta, 1937; dördüncü gruba örnek olarak bkz: E. STANLEY, *World Economy in Transition*, Council on Foreign Relations, 1939 ve ILO, *Social Policy in Dependent Territories*, Monreal, 1944.

(11) Lloyd Reynolds'ın bu konudaki görüşleri için bkz: Lloyd REYNOLDS, "Economic Development in Historical Perspective", *Economic Impact*, no:3, 1980.

sürdürülebilir bir artış sağlamışlardır. Arthur Lewis'in tahminine göre tropik ürünlerin ihracatı 1883-1914 arasında zengin ülkelerdeki sanayi üretimi ile aynı oranda artmıştır. Bununla birlikte bazı gelişmekte olan ülkelerde ise sanayileşme başlamıştır. 1910-1911 yılları arasında kalkınmış olan Fransa ve Avustralya'da sanayide çalışanların toplam işgücüne oranı sırasıyla %31.9 ve %28.4 iken, bu oran kalkınmakta olan Japonya, Meksika, Avusturya ve Macaristan'da ise sırasıyla %16.4, %11.6, %21.4 ve %16.7'dir(Lewis, 1978:221).

Arthur Lewis 19. yüzyılın son çeyreğindeki ülkelerin ekonomik büyüme için izlediklerini üç yolu tanımlamaktadır:

-Daha önceden sanayi sektörü bulunan bir ülke bu sektörü sanayi devrimini geçirmiş ileri ülkelerin daha verimli teknolojik kalıbı (pattern) ile yeniden inşa edebilir. Bu durum Japonya'da gerçekleşmiştir.

-Yeni Zellanda, Avustralya, Arjantin ve İsviçre gibi ülkeler Avrupa'nın hayat standardını, ihracat için üretim yapmanın karşılığında elde etmişlerdir. Sonra ithal ikame ile sanayileşerek kalkınmışlardır.

-Tropik bölgelerdeki ülkeler düşük verimlilik düzeylerini yansıtan düşük fiyatlı ticari mahsullerinin üretimini artırmışlardır. Alt yapıları güçlendirdikten ve gıda sektöründe verimliliği artırdıktan sonra, ulusal ve ihracat piyasaları için sanayileşmeye başlamışlardır.

Ancak Lewis'in ve Reynolds'un gelişmiş ülkeleri baz alan ve gelişmekte olan ülkelere sundukları zimni taklit reçetesi günümüz gerçeklerine bazı açılarından hiç de uygun düşmemektedir. İlk, bilgi, ulaştırma ve iletişim sistemlerindeki gelişmeler fakir ülkelerde 19. yüzyılda olmayan daha önce belirtilen bir kalkınma beklentisi doğurmuştur. İkincisi, 19. yüzyılın sanayileşen ülkeleri ekonomik büyümenin ilk aşamaların önemli bir tarımsal ilerleme sergilemiş olmalarına rağmen, gelişmekte olan ülkeler için bir avantaj gibi görünen bu durum gerçekleri yansıtmamaktadır. Çünkü yüksek teknoloji tarım, sermayenin kıt emeğin bol olduğu gelişmekte olan ülkelere uygun düşmemektedir. Üçüncüsü günümüzdeki ve 19. yüzyıldaki sanayileşme sürecindeki nüfus baskılarının farklı olmasıdır. Avrupa'da ölüm oranlarındaki hızlı düşüşten önce doğum oranları azalmaya başlamıştır. Dördüncüsü 19. yüzyılda tarımdaki genişleme marjinal alanlara yönelirken, günümüzde ise verimli tarımsal alanların sınırlarını ulaşılmıştır. Son olarak 19. yüzyıl, zamanındaki büyümenin ekonomik kaynaklarını (tasarruf oranının artması, tarımda teknolojik ilerleme v.b.) göstermesine rağmen toplumun kültürüne, felsefesine, politikasına ve kurumlarına dayanan büyümenin kaynaklarını geri plana kalmıştır.

Tarım sektörü 19. yüzyılda tarım ile geçinen nüfusun ihtiyacının üzerinde pazarlanabilir bir fazlalık üreterek iktisadi büyüme anahtar rol oynamıştır. Büyümenin ilk aşamalarında büyük toprak sahiplerinin bulunması yatırıma dönüştürülebilir fazlalıklar sağladığı için avantajlı olurken, daha sonraki aşamalarda

toprak sahipliliğinin geniş tabana difüzyonu inovasyonların yayılmasının sağlanması için gerekli olmuştur. İhracatın ekonomik büyüme ve değişimdeki rolü genel olarak kabul edilmekle birlikte, etkinliği zamana ve ülkeye bağlı olarak değişmiştir. Büyümenin ihracat ile yayılmasında politik yapının, yatırımların ve eğitim düzeyinin önemi vardır. Politik açıdan bakıldığında eğitim ile tarımsal genişlemeye yatırım yapan ve toprak reformu ile ulaştırma sistemini düzenleyen ülkelerin iktisadi kalkınmayı sağladıkları görülmüştür. Piyasaların niteliğinin de büyümenin nedenleri bağlamında rolü vardır. Uygulamada piyasa kurumlarını teşvik eden ve özel mülkiyet haklarını koruyan devletler ekonomik büyüme açısından başarılı olmuşlardır. Bununla birlikte fakir tarımsal ülkelerde piyasa sisteminin güçlendirilmesi başarılı olmamış, bu ülkelerin dış borçlarını arttırmıştır(Morris-Adelman, 1989:1417-1422).

Kalkınmanın tarihsel pratiğini incelerken önemli bir boyutu sömürgecilik oluşturmaktadır. Aslında sömürgeciliğin uygulamaları merkez-çevre bağlamında ülkeden ülkeye değişse de son analizde ortak noktalara varmak mümkündür. Maddison yaptığı çalışmada 20. yüzyılın başında Hindistan'ın ulusal gelirinin %1,5'u, Endonezyan'ın gelirinin %10'u sırasıyla İngiltere ve Hollanda'ya transfer olmuştur(Maddison, 1990:363-364). Lewis ise sömürgeciliği iktisadi kalkınmayı belirleyen bir çok politik, sosyal ve çevresel faktörlerden sadece biri olduğu belirterek bunun kalkınmışlığı açıklamada tek başına yetersiz kalacağını belirtmektedir(Lewis, 1978:211).

Birinci Dünya Savaşı kapitalizm ve birinci kalkınma sürecinin genel ve Avrupadaki gelişimi için bir dönüm noktası olmuştur. Savaş öncesi dönemde Avrupa ekonomisi küresel ekonomiye liderlik etmiştir. Bu dönemde dünya piyasaları genişlemiş, altın standardı küreselleşmiş, Avrupa dünyanın merkez bankası olmuş ve Afrika Avrupa'nın sömürgesi haline dönüşmüştür. Birinci Dünya Savaşı sonrasında bu trend değişmiş; uluslararası piyasalar çökmüş, altın standardı kalkmış, sömürgeler bağımsızlıklarını elde etmiş ve Avrupa'nın dünya merkez bankası misyonu ABD'ye geçmiştir(Dillard, 1972:839-842).

1960'lı yıllarda büyüme ile dünyadaki fakirlik sorunun çözülebileceğine dair optimistik düşünce hakim iken 1970'lerde artan işsizlik ve eşitsizlik ile üçüncü dünyadaki mutlak fakirlik, bu umutları ortadan kaldırdı. 1980'lerde ise basit ekonomik araçlarla fakirliğin yok edilemeyeceği anlaşıldı. Kaynak yetersizlikleri, sanayide artan korumacılık, üçüncü dünyadaki militarist akımlar ve uluslararası silahlanma yarışı gibi gerçekler dünya ekonomik yapısını basit ekonomik meselerden ziyade karmaşık politik meseleler olduğunu göstermiştir(Wilber-Jameson, 1992:xi; Albrecht-Ernsth, 1978:40).

1990'lı yılların gelişmekte olan ülkeler için ortaya çıkardığı durumu şöyle özetleyebiliriz:

-Gelişmekte olan ülkeler arasında atan oranda farklı ekonomik performans gözlemlenmektedir. Son 20 yılda güneydoğu Asya ülkelerinin refahı ve ekonomik gücü artmış ve sanayi devleri haline dönüşmüşlerdir. Bu ülkeler üretimlerini 1970-1990 arasında dört katına çıkarmışlardır. Bu durumun aksine gelişmekte olan ülkelerin yaklaşık yarısının milli geliri 1980'den beri düşmektedir.

-Gelişmiş ülkelerin piyasa ekonomilerinde değişimler yaşanmıştır. İşgücü, mal ve finansal piyasalar liberalleşmiş, özelleştirme deneyimi yaşanmıştır. Gelişmiş ülkeler iktisadi entegrasyon girişimlerini güçlendirmektedirler.

-Doğu Avrupa ve Rusya'da alternatif rejim yükselme trendine girmiş, Batı ile ilişkileri aktifleşmiştir.

-Gelişmekte olan ülkeler yıllık ortalama GSMH'larının %3.5'nü askeri harcamalara ayırarak bu konuda gelişmişlerle aynı performansı göstermektedirler.

-Ticari bloklar, hem kendi içerisinde hem de dünya ile olan ticaretlerini hızla artırmaktadırlar(McCarthy, 1990: 36).

Tarihsel pratiğin çizdiği bu kapsamlı tablodan teorik gelişimin geriden geldiği ispatlanmaktadır. Smith'in kısmen ilgi alanını oluşturan Hindistan ile Çin(Smith, 1950:73,180,221), Ricardo'nun ise İngiltere, Batı Avrupa ve Kuzey Amerika ile ilgili analizler yaparak, diğer ülkeleri sadece sömürge bağlamında ele alması, Mill'in Doğu Hint Kumpanyası'nda 30 yılda fazla bir süre görev aldığı için, artan üretimin önemli rol oynadığı geri ülkeleri incelemesi(Mill, 1862:324;Hicks, 1966: 260) ve Marx'ın asya tipi üretim tarzı dışında az gelişmişlere ilişkin fazla bir çalışma neredeyse 150 yıl boyunca yapılmamıştır. Kalkınma iktisadındaki teorik gelişimin ciddi bir ayağını yıkılan Avrupa'nın yeniden yapılanmasına ait olduğu düşünülünce teorinin ve pratiğin az gelişmişlerin inisiyatifinin dışında yapılandığı rahatlıkla söylenebilir. Hatta Batı dışı formasyonların Batı tarafından Batı standartlarına göre değerlendirildiği sonucuna ulaşılır.

4. Kalkınma İktisadının Teorik Gelişimine Eleştirel Bir Bakış Açısı

Kalkınma iktisadının formal kuruluşuna değil, konunun ve sorunun ortaya çıktığı zaman ve mekana bakılması ve gelişmekte olan ülkelerin ortodoks-heterodoks tartışmasında ideolojik kaygıları göz ardı etmesi gerektiği sonuçlarına ulaştıktan sonra bu doğrultuda kalkınma iktisadının genel teorik gelişimini eleştirel bir gözle değerlendirmek mümkündür.

Smith öncesi alanda kalkınmaya ilişkin ilk izler merkantil sistemde bulunabilir. Ancak merkantilistlerin amacının teorik bir oluşumdan ziyade, politikalarına ampirik temellendirme yapmak olduğunu söylenebilir. Merkantilistleri takiben 18.y.y.'ın ortalarında Versailles'deki saray mensupları Quesnay, Victor Riqueti ve Marquis de Mirabeau'nun Fransız Devrimi'ne kadar uzanan iflas sürecinde ortaya

attıkları fikirler, dönemin maliye bakanı Turgot tarafından uygulamak istemesine rağmen, asillerin kabinedeki baskısından dolayı kabineden çıkarılmış, böylece ilk kalkınma planlaması çalışmalarını sona ermiştir(Dorfman, 1991, 574).

Aslında merkantilizm ve fizyokrasiden çok farklı olmayan bir biçimde klasik okulda lokal sorunları teorileştirmiş. Yine de temel olarak ekonominin uzun dönemli analizi ile ilgilenen klasik okulun kalkınma iktisadının analizindeki önemi, geçiş ekonomileri ile ilgilenmelerinden kaynaklanmaktadır. Birçok açıdan klasik iktisatçıların ilgilendiği meseleler günümüz gelişmekte olan ülkelerin meseleleri ile paralellik göstermesine rağmen, klasik iktisatçıların dünyası ile şimdiki dünya arasında önemli farklılıklar mevcuttur.

Tarihsel açıdan bakıldığında tarımın maddi refahı temsil etmesi, doğası gereği pesimistik çıkarımları beraberinde getirmekteydi. Sabit toprak arzı ve Malthusyan nüfus baskısı daha az verimli toprakların ekime açılmasına yol açmakta ve gıda fiyatları yükselmekteydi. Bu sayede parasal ücretler ve rantlar artarken, karlar düşecekti. Düşen karlar yatırımları azaltacaktır.⁽¹²⁾ Durgunlukta bütün üretim faktörlerinde tam istihdama ulaşılmış, yatırımlar ikame veya yenileme yatırımları şekline dönüşmüştür. Denge olmasına rağmen gelir artışı ve büyüme yoktur. Klasik iktisatçıların bu karamsar görüşlerine rağmen, sanayileşmiş ülkeler başarı bir büyüme sergilemişlerdir. Bilim ve teknoloji, ölçek ekonomileri, dış ticaret ve demografik geçiş büyümenin sürekliliğini sağlamıştır.

Klasiklerden devrimle ayrıldıkları iddia edilse de, aynı paradigmanın ürünü olan neo-klasik okul 20. yüzyılda sanayi ülkelerinde görüşleri olgunlaştırmalarına rağmen, herhangi bir sosyal düzen veya tarihsel süreçten kendilerini bağımsız tuttuklarına inanmaktadırlar. Aslında Amerikan neo-klasik J.B. Clark dışında neo-klasik iktisatçılar kalkınma değil, ekonomik büyüme üzerinde yoğunlaşmışlardır. 1850'lerden sonra ilgi odağı ekonomik refahın başka alanlarına, etkin dağılım ve istikrar konularına kaymıştır. Marshall eserinde ekonomik ilerlemeye iki, Wicksell sermaye birikimine bir bölüm ayırırken Walras, Pareto ve Avusturya Okulu mensupları kalkınma ve büyüme konularına çok daha az eğilmişlerdir(Hicks, 1966:258; Tezel, 1995:15). Marshall'ın ifadesi ile büyümeye ilgi yetersiz kabul edilirse, kalkınmaya ilgi yok denecek kadar az olmuştur(Marshall, 1961:737).

Neo-klasiklerin görüşleri, eşitlik-etkinlik arasındaki değiş-tokuşu geliştirmekte olan ülkelerdeki büyük gelir farklılıklarını meşrulaştırmak için öne sürülebilir. Bununla birlikte geliştirmekte olan ülkelerin geçiş büyümesi sürecinin içinde bulunmaları denge ve dengeye yönelten güçler yerine dengesizlik özelliğini göstermektedir.⁽¹³⁾ Bu gerçeğe karşın Peter Bauer, H.G. Johnson, D. Lal, T. Schultz, G. Haberler, J. Viner ve B.S. Yamey gibi önde gelen neo-liberal iktisatçılar

(12) Klasik modelde durgunluğa nasıl ulaşıldığı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz:Mükerrerem HİÇ, *Büyüme ve Gelişme Ekonomisi*, Menteş Kitabevi, İstanbul, 1988, s.6-9.

(13) Neo-klasik teorinin kurumsalcı eleştirisi için bkz:Geoffrey M. HODGSON, "The Reconstruction of Economics: Is There Still a Place for Neoclassical Theory?", *Journal of Economic Issues*, vol:26, no:3, September, 1992, s.749-763.

1960'lardan itibaren kalkınmanın teşvik edilmesi için devletin rolünün minimize edilmesi gerektiğini savunmuşlardır.

Neo-klasik okul geliştirmekte olan ülkeler için uygun strateji formülasyonunu rekabete ve gelişmişlerin yardımına dayandırmaktadır. Bu bağlamda 1980 sonrasında Batı Avrupa ve ABD'inde sağ kanatlı hükümetlerin seçilmesi bu ülkelerin vereceği dış yardımlarda fiyatların gerçeği yansıtması ilkesini aramasına yol açmış ve bu ilkenin IMF ve Dünya Bankasının politikaları üzerinde de etkisi olmuştur.

Neo-klasizmden kopuş Keynes'in devrimi yaşanmış, fiyatın ve piyasanın kendiliğinden dengeye gelen anlayışından uzaklaşmıştır. Keynes'in öncülük ettiği teorik gelişim piyasa mekanizmasının aksaklık içersin veya içermesin iktisadi kalkınmaya ulaşmada en iyi yol olarak algılanmasını sorgulamaktadır.

Keynesyen iktisadın temelini kapalı ekonomik sistemde tam istihdamın nasıl sağlanabileceği konusu oluşturmaktadır. Stagnasyona karşı Keynes'in önerdiği temel politika bütçe açığı ile finanse edilen devlet harcamasıdır. Keynes bu politikaları olgunlaşmış kapitalist ekonomiler için türetmiş olsa da geliştirmekte olan ülkelerin özel yatırım sorunları daha fazla ve kapsamlı gözükmektedir. Geliştirmekte olan ülkelerdeki eksik istihdamın kaynağı Keynesyen anlamda yatırımları baskı altında tutan yüksek ve artan tasarruflar değil, ekonomik ve finansal politikalardan dolayı girişimcilerin üzerinde oluşan olumsuz tutumlar olduğu argümanı daha gerçekçi gözükmektedir. Geliştirmekte olan ülkeler açısından düşünüldüğünde yüksek tasarruftan kaynaklanan yetersiz yatırımlar gibi stagnasyonun Keynesyen nedenleri ciddi bir problem teşkil etmemektedir. İşsizliğin yüksek oranlara ulaştığı geliştirmekte olan ülkelerde açık finansman doğru bir tedavi olmayacaktır. Çünkü birçok sektör ve sanayide fazla kapasitenin bulunması darboğazların yüksek kamu harcamasından kaynaklanan enflasyonla sonuçlanmasını doğurmaktadır.

Post-Keynesyen iktisatçılar Keynes'in analizini uzun döneme dönüştürerek ve dinamikleştirerek, uygun kamu politikalarının adaptasyonu ile ekonomik faaliyetin düzeyini arttırmayı amaçlayan iktisadi kalkınma ve büyüme çalışmaları yapmışlardır. Bunlar arasında Rosenstein-Rodan öncülüğünü yaptığı dengeli büyüme(Rosenstein-Rodan, 1943:202-211) Chenery tarafından eleştirilmiştir. Chenery dengeli büyümenin varsayımlarının geliştirmekte olan ülkelerin içinde bulunduğu yapısal dengesizliklerden dolayı gerçekçi olmadığı, bu nedenle genel ekonomik analizlerin hazırlanması ve çeşitli sektörler arasında koordinasyon sağlamak için planlama kurumlarının kurulmasını ve ekonominin tümünü kapsayan planlama tekniklerinin, özellikle doğrusal programlamanın kullanılmasının önemini vurgulamıştır.⁽¹⁴⁾ Yaygın bir planlama enstrümanı olarak post-keynesyen Harrod-

(14) Ancak Chenery'e göre veri yetersizliği geliştirmekte olan ülkelerde doğrusal programlamayı verimli kılmamaktadır, bkz: H. CHENERY- P.G. CLARK, *Endüstrilerarası İktisat*, çev:Cemil ÇINAR, ODTÜ, İdari Bilimler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1965, s.289-293

Domar modeli gelişmiş göre formüle edilmiştir. istihdam, yatırım, tüketim, milli gelir ve tasarruf gibi Keynesyen büyüklüklerin önemli bir yere sahip olduğu yüksek oranda parasallaşmış ekonominin mevcut olduğunu varsayar.

Yapısalcı yaklaşım heterodoks gelenekten beslenen bir akım olarak uluslararası ticaret ve uluslararası kurumlar hakkında pesimistik düşünce içerir. Liberal veya serbest ticareti öngören Keynes iktisadından farklıdır. Yapısalcı görüşün kaynağını geliştirmekte olan ülkelerin yoğun olarak ihracat gelirlerine dayandıkları temel ürünlerin ticaret hadlerin uzun dönemdeki hareketlerine dayanmaktadır. Yapısalcı yaklaşımın öncüsü Prebisch'in ekonomi yönetimi açısından önerileri ise korumacılık, sanayileşme ve planlamadır (Prebisch, 1984:175-186). 1970'lerde Prebisch'in görüşleri *ithal ikamesi sanayileşme stratejisi* şeklinde geniş bir uygulama alanı bulurken, devlet faaliyetleri beraberinde enflasyonist baskıları ve bütçe açıklarını doğurmuştur.

Prebisch'in kurucusu olduğu Latin Amerika yapısalcılığı bağımlılık okulundan güçlü bir şekilde etkilenmiştir. Aslında yapısalcı ve bağımlılık okullarını bu görüşü savunan kişiler dışında ayırt etmek güçtür. Bununla birlikte iki okulun arasındaki belirgin bir fark da yapısalcılığın argümanlarını geliştirmek için ana akım iktisat teorisine dayanmasıdır. Bağımlılık okulu ise sadece ana akım iktisat teorisine dayanmamakta, Marksist analizi, tarihi, sosyolojiyi, siyaset bilimini kısacası amaçlarına yönelik bütün disiplinleri kullanmaktadırlar (Jameson, 1986:223-232). Son tahlilde yapısalcılık ve bağımlılık okulları arasında belirgin benzerlikler bulunmaktadır (Street, 1982:673-689).

Bağımlılık kalkınmamışlığın çevre kapitalizmi bağlamında ele alınmasıdır. Başka bir deyişle bağımlılık sömürgecilik ilişkisidir. Fakir ekonomiler dünya kapitalist sisteminin bir parçasıdır (Güralp, 1978:29-30). Frank çevre-merkez mekanizması ile iktisadi kalkınmamışlığı açıklar (Leys, 1992:82). Merkezin çevre üzerindeki etkisi ekonominin sınırlarının ötesinde yerel kurumları ve eğitimi de dejenere etmektedir. Birinci ve Üçüncü Dünya arasındaki hiyerarşik ilişkiler çevre için etkin ve sürdürülebilir dinamik kapitalist kalkınmayı engellemektedir (Frank, 1966:17-31).⁽¹⁵⁾ Frank ne kapitalist ne sosyalist ne de karma ekonomilerin geliştirmekte olan ülkelerde başarılı olabildiğini belirterek, bunun nedenini dünya piyasalarında geliştirmekte olan ülkelerin rekabet edemediklerinden kaynaklandığına işaret etmektedir (Frank, 1990:47; Metha, 1978:12).

Baran'a göre de üçüncü dünyanın kapitalizmle kalkınması imkansızdır (Baran, 1952:66-84). Amin ise çevredeki yapının merkezdeki birikim gereksinimlerinin karşılanması için biçimlendireceğini belirtir. Böylece merkezin kalkınması çevresinin kalkınmamışlığını devam ettirir (Amin, 1976: 104). Wallerstein açısından

(15) Merkez ile çevre ilişkisine (sömürgeciliğe) ilişkin örnek çalışmalar için bkz: Lucile BROCKWAY, "Plant Imperialism", *History Today*, vol:33, July, 1983, s.31-36; E. Bradford BURNS, "The Modernization of Underdevelopment: El Salvador, 1858-1931", *Journal of Developing Areas*, no:18, April, 1984, s.293-316.

kalkınmamışlık aşlında kalkınmışlığın sonudur ve bu iki durum birbirinden ayrılmaz bir bütündür(Wallerstein, 1992:11; 1993).

Bağımlılık okuluna ilişkin yukarıdaki tüm açıklamalar içerdiği karamsarlık ve küreselleşmeye karşı gösterdiği direnç ile kalkınmaya çözümleme getirememektedir. Mevcut ilişkileri analiz etmek veya küresel ekonomiye set çekmek yerine kalkınma formülasyonu sunması beklenirken neo-klasik okulun içine düştüğü ideolojik açmaz burada da kendini göstermektedir.

Buraya kadar ki eleştirel bakış açısı, kalkınma iktisadındaki hiçbir teorik çabanın tam anlamıyla başarılı olamadığı ortaya koymanın ötesinde, modernizmin Batıdaki başarısını Doğuda tekrarlayamadığını vurgulamaktadır. Halbuki ideolojik kutuplaşma yerine, farklı okulları ve disiplinleri bir arada tutabilen holistik bir yaklaşım daha anlamlı gözükmektedir.

Sonuç Yerine: Yeni Bir Başlangıç

Post modernizm tartışmalarının gündemde yer edindiği bir dönemde düşünömsellik, yani insanın kendisini ve yaptıklarını sorgulaması doğaldır. Ancak evrensel insan modeli Batı merkezli modernist düşüncenin ürünü olduğu dikkate alınca, teori ve pratiği değerlendirecek tarafsız bir alanı bulmak daha da güçleşmektedir. Kalkınma iktisadı da ideolojik tartışmaların sınırladığı teorik gelişmelere bağlı kalarak tamamlandığı savunulan bir evrimleşme süreci geçirmiştir. Bu süreç ilginç bir şekilde kalkınma sorununa çözüm bulmamasına rağmen, tamamlanmış gibi gösterilmektedir.

Bu çalışma, ideolojiye ilişkin polemiklere girmek yerine, kalkınma iktisadının gelişmekte olan ölkeler açısından yaratacağı gündemin yine bu ölkeler tarafından oluşturulması gerektiğini vurgulamaktadır. Politik yansızlığını, demokratikleşme sürecini spontane olarak kazanamadığından dolayı gelişmekte olan ölkeler koruyamamaktadır. Halbuki her iki ideolojik-teorik kutubun, ortodoksi ve heterodoksinin birlikte sorgulanabileceği platformlara gereksinim vardır. Kalkınma iktisadı bu eksenle ele alındığında sona ermek bir yana bu tartışmadan daha da güçlenerek çıkabilecektir.

Kaynakça

- ALBRECHT, U.-ERNSTH, D. (1978), Silahlanma ve Az gelişmişlik, Çev: Ümit KIVANÇ, Birikim Yayınları, Ankara.
- AMIN, S. (1976), Unequal Development: An Essay on the Social Formations of Peripheral Capitalism, Monthly Review Press, New York.
- BARAN, P.A. (1952), "On the Political Economy of Backwardness", The Manchester School, January.

- BHAGWATI, J.-ECKAUS, R. (1972), *Development and Planning*, George Allen & Unwin Ltd, London.
- BLEANEY, M.(1996),"Macroeconomic Stability, Investment and Growth in Developing Countries", *Journal of Development Economics*, vol:48, 1996.
- BOEKE, J.H. (1942),*The Structure of Netherlands*, Indian Economy, Institute of Pacific Relations.
- BOWMAN, I (1937), *Limits of Land Settlement*, Council on Foreign Relations.
- BROCKWAY, L. (1983), "Plant Imperialism", *History Today*, vol:33, July.
- BRUTON, H. (1990)"Review of H.W. Arndt's *Economic Development: The History of an Idea*", *Economic Development and Cultural Change*, University of Chicago Press, Chicago.
- BURNS, B. (1984), "The Modernization of Underdevelopment: El Salvador, 1858-1931", *Journal of Developing Areas*, no:18, April.
- CHENERY, H.- CLARK, P.G. (1965), *Endüstrilerarası İktisat*, çev:Cemil ÇINAR, ODTÜ, İdari Bilimler Fakültesi Yayınları, Ankara.
- DECALO, S. (1992) ,"The Process, Prospects and Constraints of Democratization in Africa", *African Affairs*, no:91.
- DILLARD, D. (1972), *Capitalism*, Encyclopaedia Britannica.
- DORFMAN, Robert (1991), Review Article: *Economic Development From the Beginning To Rostow*, *Journal of Economic Literature*, vol.29., June.
- FISHER, E.(1992),"Sustain Growth in the Model of Overlapping Generations", *Journal of Economic Theory*, vol:56.
- FISHER, I. (1915),*Elementary Principles of Economics*, Macmillan.
- FONG, H.D. (1936),*Towards Economic Control in China*, China Institute of Pacific Relations.
- FRANK, A.G. (1966), "The Development of Underdevelopment", *Montly Review*, vol:18, no:4, September.
- FRANK, A.G. (1990), "Revolution in Eastern Europe: Lessons for Democratic Social Movements(and Socialists)", *Third World Quarterly*, vol:12, no:2, April.
- GOULET, D. (1992)," Development: Creater and Destroyer of Values", *World Development*, vol.17, no.3.
- GÜRALP, H. (1978), *Emperyalizm Teorilerinin Eleştirisi*, Birikim Yayıncılık, İstanbul.
- HELLEINER, G.K. (1990),"Conventional Foolishness and Overall Ignorance: Current Approaches to Global Tranformation and Development", *Canadian Journal of Development Studies*, vol:10, no:1.
- HICKS, J.R. (1966), "Growth and Anti-Growth", *Oxford Economic Papers*, November.
- HİÇ, M.(1988), *Büyüme ve Gelişme Ekonomisi*, Menteş Kitabevi, İstanbul.
- HODGSON, G. (1992), "The Reconstruction of Economics: Is There Still a Place for Neoclassical Theory?", *Journal of Economic Issues*, vol:26, no:3, September.

- ILO, (1944), Social Policy in Dependent Territories, Monreal.
- INGHAM, B. (1995), Economics and Development, McGraw-Hill, London.
- HIRSCHMAN, A.O. (1981), Essay in Trespassing: Economics to Politics and Beyond, Cambridge University Press, Cambridge.
- JAMESON, K.P. (1986), "Latin America Structuralism: A Methodological Perspective", World Development, vol:14, no:2.
- KAZGAN, G. (1991), İktisadi Düşünce veya Politik İktisadın Evrimi, 5.baskı, Remzi Kitabevi, İstanbul.
- LEWIS, A. (1954), "Economic Development with Unlimited Supplies of Labour", Manshester School, vol:22.
- LEWIS, A. (1978), Growth and Fluctuations, 1870-1913, Allen and Unwin, London.
- LEYS, C. (1992), Azgelişmişlik ve Bağımlılık: Eleştirel Notlar, Emperyalizm, Gelişme ve Bağımlılık Üzerine, Çev: Melih ERSOY, V Yayınları, Ankara.
- LUCAS, R. (1988), "On the Mechanics of Economic Development", Journal of Monetary Economics, vol:22, 1988.
- MADDISON, A. (1990), "The Colonial Burden", Public Policy and Economic Development: Essays in Honor of Ian Little, (Editörler: D. LAL- M. SCOTT), Clarendon Press, Oxford.
- MARSHALL, A. (1919), Industry and Trade, Macmillan, 1919.
- MARSHALL, A. (1961), Principles of Economics, vol:2, 9th edn., Macmillan.
- McCARTHY, F. (1990), Problems of Developing Countries in the 1990s, The World Bank, Washington.
- METHA, V. R. (1978), Beyond Marxism: Towards an Alternative Perspective, Mandnan Publications, New Delhi.
- MILL, J.S. (1862), Principles of Political Economy, vol:2, 5th ed., London.
- MITCHELL, C. (1942), Industrialization of the Western Pasific, Institute of Pasific Relations.
- MORRIS, C- ADELMAN, I. (1989), "Nineteenth Century Development Experience and Lessons For Today", World Development, vol:17, no:9, 1989.
- MORRIS, C.- ADELMAN, I. (1989), "Nineteenth Century Development Experience and Lessons For Today", World Development, vol:17, no:9.
- MYRDAL, G. (1953), Economic Theory and the Underdeveloped Regions, Gerald Duckworth, London.
- PIGOU, A.C. (1924), The Economics of Welfare, 2nd edn, Macmillan.
- PREBISCH, R. (1984), "Five Stages in My Thinking on Development", Pioneers in Development (Editörler G. MEIER ve diğerleri), Oxford University Press For the WB, 1984.
- RAMAZANOĞLU, H. (1975), "Development and Underdevelopment", ODTÜ Gelişme Dergisi, Güz.

- REYNOLDS, L. (1980), "Economic Development in Historical Perspective", *Economic Impact*, no:3.
- ROMER P. (1990), "Endogenous Technological Change", *Journal of Political Economy*, vol:98, no:5, 1990.
- ROMER, P. (1986), "Increasing Returns and Long-Run Growth", *Journal of Political Economy*, vol:94, no:5, 1986.
- ROSENSTEIN-RODAN, P.N. (1943), "Problems of Industrialization in Eastern and South-eastern Europe", *Economic Journal*, vol:53, June-September.
- SEN, A. (1983), "Development: Which Way Now?", *Economic Journal*, vol:93, December.
- SEN, K.N. (1937), *Economic Reconstruction of India: A Study in Economic Planning*, University of Calcutta.
- SMITH, A. (1950), *Wealth of Nations*, Methuen.
- STANLEY, E. (1939), *World Economy in Transition*, Council on Foreign Relations.
- STREET J.H. ve diğerleri (1982), "Institutionalism, Structuralism and Dependency", *Journal of Economic Issues*, vol:16, no:3, September.
- STREETEN, P. (1985), "A Problem to Every Solution: Development Economics Has Not Failed", *Finance and Development*, vol:22, June.
- TEZEL, Y.S. (1995), *İktisadi Büyüme*, Ankara.
- TRAEGER, F.N. (1963), *Furnivall of Burma*, Yale University Press.
- WALLERSTEIN, I. (1992), *Tarihsel Kapitalizm*, çev: Necmiye ALPAY, Metis Yayınları, İstanbul.
- WALLERSTEIN, I. (1993), *Jeopolitik ve Jeokültür: Değişmekte Olan Dünya-Sistem Üzerine Denemeler*, İz Yayıncılık, İstanbul.
- WILBER, C.K. (1992), *Political Economy of Development and Underdevelopment*, Fifth Edition, McGraw-Hill, New York.
- World Bank, (1989), *Sub-Sahara Africa: from Crisis to Sustainable Growth*.
- World Bank, (1993), *The East Asian Economic Miracle: Economic Growth and Public Policy*, Oxford University Press, Oxford.